

Istočnobosanska rudarska oblast

Edin Veletovac
Sarajevo

Uvod

Osvajanjem područja provincije Dalmacije i njenog sastavnog unutrašnjeg dijela, na kojem se danas nalazi Bosna i Hercegovina, Rimljani su započeli sistemsku eksploataciju zauzetih teritorija. To se posebno odnosi na aspekt rudarskih aktivnosti u unutrašnjosti same provincije gdje su postojali izuzetno bogati nalazi metala. Rudna nalazišta na području Bosne i Hercegovine u vrijeme rimske vlasti mogu se podijeliti na tri osnovne oblasti: zapadnobosanska, srednjobosanska i istočnobosanska rudarska oblast. U ovom radu pažnja će se koncentrisati na posljednju nabrojenu regiju, gdje se ujedno nalazio i centar rudarske administrativne uprave na području kompletne provincije Dalmacije, a poslije i čitave Panonije. Rudarska aktivnost je ovdje nastavila svoj kontinuitet i nakon pada rimske države krajem V stoljeća te je kroz period srednjeg vijeka bila značajno rudarsko središte. Ipak, tokom osmanske uprave, ova oblast biva postepeno zanemarena i polako pada u zaborav, a tek dolaskom Austro-Ugarske monarhije i ozbiljnim angažovanjem državnih službenika osamdesetih i devedesetih godina XIX stoljeća počinju sistematska istraživanja na području oko Srebrenice.

Prvi koji je izvršio istraživanje na ovom prostoru i napisao rad na tu temu bio je Ludvig Pogatschnig.¹ On je utvrdio da se na prostoru Gradine kod Srebrenice mogu razlikovati dva perioda u njenoj aktivnosti: rimsko doba i srednji vijek. U idućim godinama zajedno s njim na istraživanjima je sudjelovao Vaclav Radimsky koji je bio jedan od najzaslužnijih za brojna ot-

krića s područja okoline Srebrenice i koji je svojim istraživačkim radom uveliko doprinio da se razumije važnost ovog antičkog grada. Međutim, sve do 1891. godine nije bilo poznato pravo ime ovog administrativnog središta. Te godine, u svom članku Vaclav Radimsky je na osnovu dva epigrafska spomenika konačno utvrdio ime ovog drevnog grada – *Domavia*.² To je bilo ujedno i prvi put kada se spominje njegovo ime. Na prostoru Domavije otkriveni su brojni nalazi koji pripadaju antičkom periodu i mnogo su pomogli u rekonstrukciji izgleda ovog grada o čemu će riječi biti nešto kasnije.

Uprava u istočnobosanskoj rudarskoj oblasti

Službenim osnivanjem provincije Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*), kasnije nazvanom Dalmacija nakon završetka Batonovog ustanka 9. god. n. e., rimska vlast počinje s konsolidovanjem svoje uprave na ovim prostorima. To je istovremeno označilo početak eksploatacije rudnih nalazišta ne samo na području istočne Bosne već na čitavom prostoru koji danas zauzima Bosna i Hercegovina. Istočnobosanska rudonosna oblast je prije svega obuhvatala današnje Podrinje i krajeve istočne Bosne. Na ovom teritoriju je živio ilirski narod Dindara. Iako se uopšteno smatra da se rudarska aktivnost na području istočne Bosne može posmatrati tek od dolaska Rimljana, to nikako ne može biti tačno. U prilog ovoj činjenici ide prahistorijski nalaz s prostora iz okoline

¹ Više: Pogatschnig 1890, 125-130.

² Radimsky 1891, 8; CIL III 08359 = CIL 03, 12720a = AHB p 165; CIL III, 08360 = CIL 03, 12720b = AHB p 167.

Tuzle.³ Kako oko navedenog grada nije pronađeno nijedno rudište niti njihovi ostaci, zasigurno je da je ovaj nalaz došao iz brojnih rudokopa iz okoline Srebrenice. Centri rimske uprave su se nalazili na dva mjesta na prostoru oko današnjeg grada Srebrenice: Gradina Sase – *Domavia* i Skelani – *Municipium Malvesiatium*. Međutim, tokom I stoljeća n. e. u ovom regionu dosad još uvijek nije zabilježeno da je postojalo neko značajnije administrativno-upravno središte.⁴

Na početku II stoljeća car Trajan (*Marcus Ulpius Nerva Traianus Augustus*) prilikom ratova s Dačanima uspijeva da osvoji jedno ogromno prostranstvo koje je bilo naseljeno ovim velikim narodom. Pozadina tih pohoda je bilo iznimno bogatstvo Dakije (*Dacia*) zlatnom rudom. Taj događaj je imao za posljedicu skoro potpuno zanemarivanje srednjobosanske oblasti u kojoj se do tog perioda eksploatiralo zlato te preseljenje velikog broja rudara u novoosvojeno područje i potpuni fokus na eksploataciju zlatnih rudišta. Međutim, taj potez označio je i okretanje glavne pažnje u smjeru proizvodnje srebrne rude na teritoriji istočne Bosne. U vremenu vladavine cara Antonina Pija (*Titus Aurelius Fulvius Boionius Arrius Antoninus Pius*) koji je vladao 138–161. god. n. e. pretpostavlja se da pada osnivanje već prethodno spomenutog municipija *Malvesiatium*.⁵ Ipak, ovaj grad nikad nije doživio takav

³ Riječ je o jednoj posudi u kojoj su pronađeni ostaci olovnog sjajnika (galenita) čija je namjena bila da se rastopi i upotrijebi za izradu. Čurčić 1908, 83.

⁴ Ivo Bojanovski je na osnovu jednog epigrafskog natpisa iz Rudog, ILJug III, 1558, tvrdio da je *Municipium Malvesiatium* nastao u doba dinastije Flavijevaca, dakle u periodu između 69. god. n. e. i 96. god. n. e. Ipak, taj spomenik je suviše teško rekonstruisati, budući da je od imena navodnog municipija navedeno samo slovo *M*, a također i prva dva slova *Fl*., koja on pripisuje dinastiji Flavijevaca (*Flavius*), što se ne može uzeti kao definitivno, jer je to vrlo lako mogla biti osoba koja je imala gentilno ime *Flavius*.

D(is) *M(anibus)* / *T(itus) F(lavius) Silva/nus dec(urion) M(alvesatii?)* / *muni(cipii?) Fl(avi?)* / [(O municipiju *Malvesiatium* pogledati Bojanovski 1988, 177-192). Škegro se datirajući ovaj municipij u vrijeme dinastije Flavijevaca također poziva na Bojanovskog. (Škegro 1999, 63)

Dakle, kao što se može vidjeti, rekonstrukcija Ive Bojanovskog je isuviše nestabilna da bi se mogla uzeti kao činjenica.

⁵ Mesihović odbacuje tvrdnju Bojanovskog da je ovaj municipij nastao u doba Flavijevske dinastije iz I stoljeća iz jednog vrlo jednostavnog razloga, a taj je da se na natpisu koji potiče iz vremena Hadrijana ILJug III, 1544 = AE 1910, 216, spominje *civ(itatis)?* / *Dinda[rior(um)? ...]*, što implicira da se na jednom mjestu nisu mogle nalaziti dvije teritorijalno-upravne jedinice u isto vrijeme.

razvoj i uspjeh kao njegov susjed Domavija. Razlog je vrlo jasan, a taj je da je Domavija raspolagala rudnim bogatstvima koje *Malvesiatium* nije imao. Sudeći po čitavom nizu natpisa na kojima se spominje njegov naziv (Požega, Užice, Skelani, Stari Brod, Rudo, Misajlovina, Komine) s obje strane Drine, *municipium Malvesiatium* je pod svojom jurisdikcijom imao čitavo Srednje Podrinje sve do ušća Lima i Prače u Drinu.⁶ Pitanje osnivanja municipija Domavije još uvijek nije definitivno riješeno, ali može se pretpostavljati da on pada otprilike u isto vrijeme kada i *municipium Malvesiatium*, dakle u periodu vladavine Antonina Pija.

Argentarije na rijeci Drini su bile podijeljene provincijskim granicama Dalmacije i Panonije. Kako se vidi iz epigrafske građe koja se odnosi na antičke Argentarije i koja potiče s tog područja, ovdje je intenzivna proizvodnja otpočela s carevima Trajanom i Hadrijanom (*Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus*), koji su osobitu pažnju posvetili ovdašnjim rudnicima srebra.⁷ Iza spomenika iz Tegara kod Bratunca možda se krije jedan od prvih prokuratora Argentarije iz Dalmacije, ukoliko je pretpostavljeno čitanje natpisa tačno.⁸ Spomenik pripada vremenu prije Marka Aurelija (*Marcus Aurelius Antoninus Au-*

/ *P(ublius) A[el(ius)? ---]* / *pri[nceps? civ(itatis)?]* / *Dinda[rior(um)? ...]* / *funct[us? ---]* / *5 v(ivus) f(ecit) s(ibi) [et suis poste]ris[que eorum] / h(ic) [s(itus) e(st)]*

Međutim na osnovu spomenika CIL III, 14219,7, na kojem se spominje Vijeće dekuriona (*III decreto decurionum*), koje je bilo jedno od najvažnijih institucija municipalnog središta, a koje se datira u doba Hadrijanovog nasljednika, Mesihović vremenski datira osnivanje municipija *Malvesiatium* u 158. godinu ili nešto ranije. Do toga zaključka se došlo na osnovu carske titulature Antonina Pija, koji je u vrijeme podizanja spomenika imao tribunske ovlasti po dvadeset prvi put, što se poklapa sa 158. godinom. (Mesihović 2011, 205)

Imp(eratori) Caes(ari) / T(it)o Ael(io) Hadr(iano) / Antonino Aug(usto) / Pio p(atri) p(atriciae) divi Hadr(iani) / 5 f(ilio) divi Traiani Part(hici) / nep(oti) divi Nervae / pron(epoti) pontific(i) / maximo tribun(icia) / potest(ate) XXI co(n)s(uli) / 10 IIII decr(eto) decur(ionum)

Ova pretpostavka se čini jako prihvatljivom i ima mnogo više potpore u materijalnim dokazima za razliku od tvrdnje Ive Bojanovskog koji je na osnovu proizvoljnog zaključivanja svoje mišljenje iznio kao nepobitnu istinu, a za njim su se povelili i drugi autori.

⁶ Mesihović 2011, 158.

⁷ Škegro 1991, 110.

⁸ / *procuratori] arg(entariarum) Del/matica[rum ... qui ob honorem] magistratus /*

gustus), možda vremenu Hadrijana ili Antonina Pija, kada je uprava rudnika još uvijek bila razjedinjena. U drugoj polovini II stoljeća počinje masovna eksploatacija metala, kako na području istočne Bosne, tako i na prostoru čitave Dalmacije i Panonije. Tome su kumovali brojni ratovi koje su Rimljani vodili s Partima te barbarskim narodima Kvadima i Markomanima, kao i devaluacija srebra koja je u tom periodu bila na visokom nivou. Vjerovatno radi brže i jednostavnije eksploatacije izvršena je reorganizacija rudnika u Dalmaciji i Panoniji za vrijeme Marka Aurelija kada oni bivaju objedinjeni pod jednu upravu *metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*. Ne zna se tačno kada se ta reforma desila, ali se pretpostavlja da se to dogodilo u prvoj deceniji (161–169) njegove vladavine. U Lambezisu se nalazi spomenik na kojem se spominje ime prokuratora ovih rudnika Tiberija Klaudija Prokula Kornelijana (*Tiberio Claudio Proculo Corneliano*).⁹ Svoju funkciju vjerovatno je obavljao u godinama od 161. pa nadalje. Ono što nedostaje je informacija koja bi rekla gdje se nalazilo središte ovih objedinjenih rudnika metala. Nije nemoguće da je već tada administrativno središte bila Domavija, što predstavlja sasvim realnu mogućnost i, iako ova pretpostavka nema uporište u epigrafskim dokazima, ipak je ne treba otpisivati. Situacija u Carstvu se nije poboljšala ni nakon smrti Marka Aurelija, uslijed čega je njegov nasljednik i sin Komod (*Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*) izvršio novu reformu rudarske organizacije na prostoru Panonije i Dalmacije. Novom reorganizacijom rudnici srebra su izdvojeni iz dotada zajedničke uprave svih metala te su stavljani pod zasebnu upravu *Argentariae Pannoniarum et Dalmatarum*. Jedan natpis na kojem se spominje Lucije Domicije Erot (*Lucio Domitio Eroti*), prema mišljenju autora ovog rada, možda označava promjenu u upravi rudnika na ovim prostorima. Na ovom spomeniku u kojem se navodi Lucije Domicije Erot i u čiju je čast posvećen ovaj natpis, on je označen još uvijek kao *pro-*

curator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum, dok njegov najvjerovatnije nasljednik koji zapravo podiže ovaj spomenik Marko Aurelije Rustik (*Marcus Aurelius Rusticus*) ima titulu *duccenarius*, kao i *vir egregius*,¹⁰ što je oznaka koja se skoro pa redovno pojavljivala uz imena prokuratora u III stoljeću koji su bili upravitelji samo za rudnike srebra.¹¹ Moglo bi se pretpostaviti, naravno s određenom dozom rezerve, da je Lucije Domicije Erot zapravo posljednji upravitelj objedinjenih rudnika metala u Dalmaciji i Panoniji, dok bi njegov nasljednik Marko Aurelije Rustik bio prvi prokurator izdvojenih argentarija za ove dvije provincije.¹² Jedan od upravitelja argentari-

¹⁰ CIL III, 8361 = CIL III, 12721.

¹¹ Marko Aurelije Rustik se na gore spomenutom natpisu zapravo ne spominje kao nasljednik Lucija Domicija Erot. Međutim, indirektni dokazi za takvo što nalaze se upravo na samom spomeniku. Činjenica da se čovjek ovako visokog ranga – *vir egregius* i *duccenarius* – nalazi u Domaviji i u isto vrijeme je jako blizak s prokuratorom Erotom daje logičan slijed za pretpostavku da je ovaj službenik bio sljedeći carski namjesnik na prostoru Domavije. Bilo bi veoma čudno da se čovjek s ovakvim ugledom i statusom u rimskom društvu nalazi u Domaviji bez ikakve funkcije, a jedina koja bi ga bila dostojna u rudarskom središtu je upravo prokuratorstva.

¹² Ovaj spomenik (CIL III, 8361 = CIL III, 12721) obično se svrstava u III stoljeće, prema kome su se izvaličili zaključci da je Domavija u ovom periodu bila središte rudnika metala Dalmacije i Panonije. Međutim, ako je pretpostavka da ovaj spomenik pripada kraju II stoljeća, tačnije vladavini Komoda, Domavija bi u tom slučaju već za vrijeme ovog cara, a možda čak i za vrijeme Marka Aurelija, bila centar objedinjenih svih rudnika metala u Dalmaciji i obje Panonije. Dakle, to bi onda značilo da je Domavija od vremena nastanka ovog spomenika, pa tokom čitavog III stoljeća bila sjedište carskog prokuratora, ali samo za rudnike srebra (Argentarije), a ne svih rudnika kako se to dosad uopšteno smatralo. (Uporedi: Mesihović 2011, 164; Bojanovski 1988, 198) Osim toga, epigrafski natpis na kojem se spominje *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum* prema tvrdnjama da pripada III stoljeću bio bi izolovan slučaj na području Domavije, jer svi ostali upravitelji s natpisa iz ovog grada u III stoljeću nose titulu *procurator Augusti* ili *procurator argentariarum*. Također, nema nikakve logike da bi Domavija tokom III stoljeća bila istovremeno sjedište prokuratora svih *metalla*, a pored toga i svih *argentaria*. Ako je Marko Aurelije izvršio objedinjavanje svih rudnika Panonije i Dalmacije pod jednu upravu, a njegov sin Komod izdvojio rudnike srebra iz te organizacije, onda nije moguće da se u III stoljeću u Domaviji i dalje spominje upravitelj s ovakvom funkcijom. Vjerovatno je prilikom Komodove reforme, kada su rudnici srebra izdvojeni iz objedinjene uprave, Domavija ostala centar argentarija, dok su ostali rudnici bili vjerovatno dati u zakup jedan određen vremenski period, za što postoji potvrda s epigrafskog natpisa koji spominje Gaja Julija Agatopa zakupnika ferarija u sjeverozapadnoj Bosni. (ILJug II, 779 = AE 1973, 0411) Poslije su rudnici željeza po-

dena[rios ... dedit et]o filio dec(urioni) col(oniae) Sir[is] mi(ensis) flamini [... .qu]i vixit] annis XXII mensi/bus II Aelia T[... .marit]o et filio karissi/m[is bene? merentibus?]

....? fe]cit; CIL III, 12739 = CIL III, 12740 = ILJug I, 83 = AE 1948, 243.

⁹ IDRE-02, 00451 = ZPE-93-107 = AfrRom-07-02-893 = AE 1956, 00123 = AE 1991, 01691 = AE 1992, +01866 = AE 2009, +00077.

ja se također spominje na epigrafskom natpisu iz dalekog Efesa (*Ephesus*) pod imenom Tit Klaudije Ksenofont (*Tito Claudio Xenophonti*).¹³ Kako je ovaj natpis pronađen na području današnje Turske, ne može se reći gdje je bilo sjedište ovog prokuratora, ali vodeći se prethodnim pretpostavkama, vjerovatno je to bila upravo Domavija, pogotovo ako se uzme da je tačna tvrdnja da je Domavija postala municipij u doba Antonina Pija, za razliku od drugih autora koji to pomiču pred kraj II ili sami početak III stoljeća.¹⁴ Za vrijeme vladavine Septimija Severa (*Lucius Septimius Severus Augustus*) ili njegovog sina Karakale (*Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus*), javlja se na natpisima ime prokuratora Gaja Silvana Melaniona (*Caio Iulio Silvano Melanioni*), čije je sjedište bilo u Domaviji.¹⁵ Može se primijetiti da na epigrafskim spomenicima od početka III stoljeća, pa sve do početka IV stoljeća, rimski upravitelji rudnika srebra više ne nose provincijske oznake, već samo *procuratores Augusti* ili *procuratores argentariarum*, a uz tu titulu skoro obavezno dolazi *vir egregius*. Sljedeći poznati prokurator je bio Valerije Super (*Valerius Super*), koji je mnogo doprinio izgradnji i renoviranju Domavije. Prvi put se spominje za vladavine cara Makrina (*Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus*), a kako je on vladao samo godinu dana, onda se spomenik može datirati u 217. ili 218. godinu.¹⁶ Super je zaslužan za obnovu gradske tržnice nastradale u požaru, koji su bili veoma česta pojava u antičko doba. Ista osoba se nalazi na dužnosti prokuratora argentarija i dvije godine poslije kada carstvom upravlja ekscentrični i kontraverzni car Heliogabal (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*). Spomenik se datira u 220. godinu, a i ovog puta Valerije Super se spominje u pohvalnom tonu iz razloga jer su završeni radovi na gradskom kupatilu, a on je zaslužan za

novo došli pod carsku upravu, s tim da sjedište upravitelja više nije bila Domavija. Taj drugi grad bi možda mogao biti sve do danas nepoznati municipij u sjeverozapadnoj Bosni, gdje su se nalazili izuzetno bogati rudnici željeza. *Procurator argentariarum* je vjerovatno bio podređen prokuratoru svih ostalih rudnika s područja Panonije i Dalmacije. Iz svega proizilazi da se ovaj spomenik dakle treba datirati u kraj II stoljeća za vrijeme vladavine Komoda, a ne u III stoljeće, kao što je to dosad bio slučaj.

¹³ CIL III, O6575.

¹⁴ Vidi: Bojanovski 1988, 196.

¹⁵ CIL III, 12732 = AE 1893, 129.

¹⁶ CIL III, 8363 (p 2328,117) = CIL III, 12733.

dovođenje vode u taj objekat.¹⁷ Iz vremena vladavine Aleksandra Severa (*Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus*) potiču dva počasna spomenika: jedan u čast već navedenog cara,¹⁸ a drugi u čast njegove majke Julije Mameje (*Iulia Avita Mamaea*).¹⁹ Prvi ih je objavio Vaclav Radimsky 1892. godine, a natpisi su izuzetno značajni jer su omogućili da se u potpunosti rekonstruiše ime municipija Domavija koji je postojao na Gradini kod Srebrenice.²⁰ Prvi spomenik se datira u 232. ili 233. godinu, a vrlo vjerovatno je i drugi spomenik nastao u približno isto vrijeme. Počasne baze je podigao Julije Tacitijan (*Iulio Tacitano*) *vir egregius* carski prokurator rudnika srebra. Također, natpis je interesantan iz još jednog razloga, a to je zbog toga što se na njemu Domavija posljednji put javlja u statusu municipija. Idući spomeni Domavije nalaze se u vrijeme vladavine Trebonijana Gala (*Gaius Vibius Afinius Trebonianus Gallus Augustus*) koji je vladao 251–253. god. i njegovog sina Volusijana (*Gaius Vibius Volusianus Augustus*) i to na dva natpisa.²¹ Za vrijeme ovih vladara Domavija je unaprijeđena u status kolonije, a na ovim spomenicima još ima atribut *metallae* (rudarska). Zahvaljujući natpisima iz doba Aleksandra Severa i Trebonijana Gala, može se prilično tačno odrediti kada se dogodilo ovo uzdizanje Domavije. *Terminus post quem* je godina 232. ili 233, dok je *terminus ante quem* 253. godina. Do vladavine cara Aurelijana (*Lucius Domitius Aurelianus Augustus*) na području Domavije se i dalje na epigrafskim spomenicima spominju carski prokurator, ali im imena nisu poznata. Posljednji imenom poznati upravitelj iz Domavije je bio Aurelije Verekund (*Aurelius Verecundus*) koji se spominje na natpisu iz 274. godine u doba Aurelijana.²² Na spomeniku se navodi kako je ovaj upravitelj obnovio gradske terme.

Područje koje je spadalo pod ingerenciju municipija Domavija je bilo najveće i najrazvijenije u istočnoj Bosni. Njegove granice i danas nisu u potpunosti jasno omeđene i, iako postoji mnogo različitih teorija, ova je možda i najprihvatljivija, bez obzira na to što se neke od pretpostavki

¹⁷ CIL III, 12734 = AE 1893, 130.

¹⁸ CIL III, 8359 = CIL III, 12720a.

¹⁹ CIL III, 8360 = CIL III, 12720b.

²⁰ Radimsky 1892, 8.

²¹ CIL III, 12728; CIL III, 12729.

²² CIL III, 12736 = AE 1893, 0131. (B) Vidi: Bojanovski 1988, 197; Mesihović 2011, 175-176.

moгу dovesti u sumnju: „Teritorij *mun. Domavianorum* zauzimao je sjeverni dio nekadašnjeg malvesijatskog područja iz kojeg se izdvojio negdje oko polovice II. stoljeća, uključujući i čitav Ludmer do Drinjače na sjeveru, a eventualno i Gornji Birač s usponom na Romaniju. Na jugu se protezao otprilike do Osata, svakako nešto južnije od Bjelovačke rijeke. Zapadna granica bila je rijeka Jadar s njezinim pritokama, dok je domavijanski teritorij na istoku vjerovatno prelazio Drinu i zahvatao rudonosnu oblast oko Krupnja (*argentariae Pannonicae*).“²³ Što se samog grada Domavije tiče, ona je zaista imala izgled kakav bi trebao biti jednog središta rudarske uprave. Ona se nalazila na mjestu gdje se spajaju Majdanski Potok i Saska Rijeka. Njen uspon počinje u drugoj polovini II stoljeća, kada na ovim prostorima započinje masovna eksploatacija srebrnih ruda. Međutim, svoj vrhunac ovaj grad je doživio u III stoljeću, kada je rudarska eksploatacija i bila najintenzivnija. Najzaslužniji za brojna otkrića iz Domavije bio je Radimsky, koji je više godina proveo na iskopavanju toga područja. Sam grad je imao sva glavna obilježja i građevine koje bi trebale da postoje u mjestu municipalnog, a kasnije i kolonijalnog karaktera, poput kurije, suda, foruma itd. Gradska kurija (*curia*) ili vijećnica je bila jedna prilično velika građevina koja je imala dimenzije 33,1 x 18,7.²⁴ Uz ovu zgradu stajali su kao njeni dodaci sudnica (tribunal) ili zgrada za edile s istočne strane i stan nekog činovnika ili skladište za olovo sa zapadne strane.²⁵ Istočno od sudnice su se nalazile terme (*balneum*) koje su se spominjale na natpisima iz 220. godine kada je Valerije Super do njih doveo vodu i 274. godine kada ih je Aurelije Verekund obnovio.²⁶ Terme su bile poprilično velik objekat, do sada najveći iskopan u Domaviji, koja se sastojala od četrdeset i pet odjeljenja, i bile su podijeljene na muške i ženske prostorije, a bio je ukrašen i mozaikom. Na prostoru grada se nalazio i jedan manji forum u sklopu kojeg je bila kurija. Domavija je tokom III stoljeća izuzetno napredovala, pa je samim

²³ Bojanovski 1988, 200.

²⁴ Radimsky 1892, 4.

²⁵ Pašalić 1954, 60.

²⁶ Ne zna se tačan razlog zbog čega su terme obnovljene. Možda je u pitanju neki požar, što je bila prilično česta pojava u rimskim gradovima. Također, postoji mogućnost da je možda prilikom nekog blažeg zemljotresa Domavija nastradala, a samim time i terme.

time i bilo logično da će u grad koji je bio centar argentarija, a ujedno i jedan od najznačajnijih gradova u regionu, početi pristizati brojni slojevi društva. Zasiurno je najviše došlo fizičkih radnika – rudara koji su bili premješteni da rade u rudnicima srebra i olova. Osim njih, svaki važniji grad je privlačio trgovce kojih je sigurno bilo u većem broju, a vjerovatno su se tu nalazili i razni ne samo rudarski nego i stručnjaci drugih profesija. Epigrafski natpisi svjedoče o raznorodnom stanovništvu koje je ovdje živjelo. Pored domaćeg – indigenog stanovništva, ovdje je bilo i Rimljana. Jedan natpis koji je isklesan na grčkom jeziku i samim time predstavlja raritet na prostoru Bosne i Hercegovine potvrđuje da su u gradu boravili i stanovnici grčkog etnosa, a vjerovatno i s prostora istočnog dijela Carstva gdje je grčki jezik bio dominantan.²⁷ Da su Grci činili važan i uticajan sloj stanovništva potvrđuje jedan lončarski pečat majstora Glikona koji je, s obzirom na svoj posao, vjerovatno bio prilično imućan.²⁸ Završetkom III stoljeća prestaje i zlatno doba Domavije te počinje njezin postepeni pad. Ne postoje epigrafski dokazi iz IV i V stoljeća koji bi posvjedočili o stanju u samom gradu. Najvjerovatnije opadanje značaja ovog grada ima veze s iscrpljenošću rudnika srebra, pa tako primarni razlog njegovog razvitka i uticaja u nedostatku srebra postaje najodgovorniji za dekadenciju i postepeni pad ovog nekadašnjeg centra rudarstva.

Eksploatacija i rudarska aktivnost

Obim eksploatacije na prostoru koji je obuhvatao teritorij Podrinja i istočne Bosne nije bio isti kroz čitavu vladavinu Rimskog carstva od skoro pet stotina godina, jer je svoj vrhunac i najveći intenzitet proizvodnje doživio u III stoljeću. Prema geološkim podacima, u njemu se nalaze olovna, olovno-cinkana i bakarna rudišta, među kojima su najznačajnija olovno-cinkana srebronosna rudišta kod Srebrenice.²⁹ Iz navedenog podatka može se ustanoviti da Rimljani s ovog područja nisu eksploatisali samo rude srebra, kako se to uopšteno smatra, već su ovdje postojale i druge rude metala koje su Rimljanima bile izuzetno potrebne, poput olova i bakra. Rudnici koji su

²⁷ Patsch 1895, 584.

²⁸ Patsch 1914, 187.

²⁹ Pašalić 1954, 60.

opskrbljivali radionice rudama su se nalazili na prostoru Kvarc planine i bili su dosta prostrani, a ono što ih razlikuje od srednjovjekovnih rudokopa je to što su bili čvršće građeni, kao i to što su njihovi rovovi pravolinijskog pravca, za razliku od srednjovjekovnih koji su poprečni. Iako su se rudnici nalazili na brojnim mjestima ovog regiona, daleko najvažniji za rekonstrukciju obima rudarske djelatnosti u rimsko doba imaju nalazi s područja okoline današnjeg grada Srebrenice. Rudnici iz kojih se vadila ruda bili su povezani s centrom u Domaviji brojnim putevima i komunikacijama. Identificirana je jedna jama s otvorom visokim tri, a širokim dva i po metra, što odgovara karakteru rimske tehnike, tako da su u jamu mogla ulaziti kola za izvoz rude.³⁰ Na prostoru i okolini Domavije nađeni su brojni ostaci koji pokazuju koliko je rudarska aktivnost ovdje bila intenzivna. Najveća eksploatacija je bila tokom perioda od druge polovine II stoljeća, pa sve do početka IV stoljeća. Osim ostataka troske, otkriveni su rudarski alati, brojna oruđa, rudarske lampe, kao i komadi sirove i poluistaljene rude itd. Zanimljiv nalaz predstavlja komad olova na kojem je bila ispisana oznaka „XX“, što je vjerovatno označavalo težinu tog komada. Zasada još uvijek nije otkrivena talionica, koja je sasvim sigurno postojala u jednom ovakvom mjestu.

Iako se nakon 274. godine više ne spominju carski prokurator u Domaviji, to ne znači da oni tu nisu bili ili da je rudarska aktivnost naprasno prestala. To najbolje mogu posvjedočiti numizmatički nalazi koji su nađeni na prostoru ovog centra.³¹ Oni, naime, potvrđuju da se rudarska aktivnost ovdje održala barem kroz čitavu prvu polovinu IV stoljeća. Početkom V stoljeća veliki nemiri u carstvu su izuzetno negativno uticali na ekonomski aspekt, pa samim time i na rudarstvo. Pljačkaški pohodi barbara nisu prekinuli ovu djelatnost, ali su je značajno umanjili te se ona sve više svodi na lokalne potrebe domaćeg stanovništva. Moguće je da je rudarstvo na ovom teritoriju kratkotrajno oživljeno za vrijeme ostrogotske vladavine, koja je trajala nešto manje od pedesetak godina, kada provincija Dalmacija ponovo proživljava jedan period stabilnosti i prosperiteta.³² Dolaskom slavenskih naroda ru-

darska djelatnost zamire, a svoj novi procvat doživjet će u srednjem vijeku naseljavanjem rudara Sasa.

Što se tiče samog obima izvađene rude na ovom području, brojke koje su dobivene na osnovu istraživanja inženjera Mehmeda Ramovića pokazuju da se tokom rimskog perioda i srednjeg vijeka u srebreničkom kraju izvadilo oko 800.000 tona rude, od čega na trosku otpada oko 250.000 tona.³³ Od te rude ukupno je proizvedeno tokom ova dva razdoblja oko 50.000 tona olova i 120 tona srebra. U budućnosti bi se trebalo izvršiti ispitivanje koliko je ove rude iskopano i koliko metala proizvedeno samo tokom rimskog perioda.

Zaključak

Kroz čitav period rimske vladavine preko više od pet stotina godina, istočnobosanska rudarska oblast je zauzimala veoma važno mjesto u rimskom ekonomskom sistemu. Kroz prvo stoljeće rimske uprave, ovaj region ipak nije bio u prvom planu. Tek nakon osvajanja Dakije i osnivanja istoimene provincije početkom drugog stoljeća, što je imalo za posljedicu napuštanje i zanemarivanje srednjobosanske rudarske oblasti koja je bila bogata zlatom, rudnici iz istočnih krajeva današnje Bosne i Hercegovine skreću pažnju na sebe te će imati centralno mjesto u ovoj privrednoj grani za provinciju Dalmaciju i Panoniju. Svoj najveći procvat i vrhunac ova regija je doživjela u III stoljeću, dok je intenzivna rudarska eksploatacija i proizvodnja trajala skoro dvije stotine godina – od druge polovine II stoljeća, pa sve do polovine IV stoljeća. Administrativno-upravno središte ne samo Dalmacije nego i Panonije za sve rudnike u drugoj polovini II stoljeća bila je Domavija, dok je u III stoljeću bila sjedište i centar za rudnike srebra, kada ona bilježi svoj najveći procvat. O tome svjedoče i brojni epigrafski spomenici, kao i arheološki ostaci koji

službi kralja Teodorika, *comes* Simeon, da bi organizovao prikupljanje poreza i ponovo uspostavio rad rudnika željeza. Također, govori se i o bogatstvu ovih rudnika, o njihovoj važnosti za poljoprivredu, za odbranu zemlje općenito za sve aspekte ljudskog života. Posve je moguće da je ovom ili kasnijom intervencijom ponovo uspostavljen rad u rudnicima srebra istočnobosanske oblasti. (*Cassiod. Senat., Variarum Epistolae*, III, 25-26)

³³ Ramović 1960, 38-39.

³⁰ Imamović 1976, 23.

³¹ Radimsky 1891, 16; 1892, 23.

³² Za vrijeme ostrogotske vlasti, poznat je podatak da je na područje provincije Dalmacije bio poslat jedan zvaničnik u

pomažu da se bolje shvati uloga i značaj koju je ona imala. U tom vremenskom razdoblju grad je mnogo napredovao u svim segmentima, o čemu dokaze pružaju ostaci građevina koje je svaki važniji grad u rimskoj državi trebao da ima, poput kurije, termi, sudnice i dr. Domavija je u III stoljeću bila jedan zaista multikulturalan grad u kojem je živjelo stanovništvo različitog etničkog porijekla, od indigenog – domaćeg stanovništva, preko Rimljana, pa sve do Grka i orijentalaca. Ti doseljenici su se bavili raznim zanimanjima, a vjerovatno su najvećim dijelom bili fizički radnici u rudokopima oko Domavije, ali tu je sigurno bio veliki broj raznih zanatlija i trgovaca. Oni su bili ti koji su pored rudarske proizvodnje činili osnovnu pokretačku snagu u razvoju tog grada. Lagani pad ovo područje počinje da doživljava od IV stoljeća, što je vjerovatno bilo uzrokovano iscrpljenošću rudnika. Takvo stanje se neće zaustaviti sve do pada Zapadnog rimskog carstva 476. godine, kada nedugo nakon toga ovo područje dolazi pod vlast Ostrogota. Za njihove vladavine se desila kratkotrajna stabilizacija i vjerovatno obnova rudnika, ali o toj konstataciji ne postoje nikakvi materijalni niti pisani dokazi, pa zasad takvo razmišljanje ostaje samo pretpostavka. Rudarstvo ovdje zamire dolaskom slavenskih naroda, a svoj novi procvat će doživjeti u srednjem vijeku kada se na ove prostore naseljavaju rudari Sasi. Međutim, taj ponovni uspon nije bio na nivou one rudarske proizvodnje iz antičkog perioda. Potrebno je navesti da na području Domavije već jedno duže vremensko razdoblje nisu izvršena sistematska istraživanja, a s obzirom na veliko bogatstvo arheoloških nalaza na tom lokalitetu, postoji mnogo razloga da se nešto tako uradi.

Summary

Eastern-Bosnian mining territory

Podrinje and parts of east Bosnia in Roman period were considered as East Bosnian mining territory. In antiquity, during the Roman reign, there were two very important municipal centres in this area - *Municipium Malvesiatium* and *Domavia*. Both cities gained

their municipal status probably during the reign of Roman emperor Antoninus Pius. As cultural and economic center, Domavia was more significant. It can be assumed that from the reign of Marcus Aurelius till the last years of 2nd century AD, Domavia was administration centre of all metal mines in Dalmatia and both Pannonies, while in 3rd century it was centre of *procuratores Augusti*, but only for silver mines. Many of the inscriptions cite imperial procurators, and the last one is mentioned in 274 AD during the reign of emperor Aurelian. Thanks to the epigraphical data from era of Alexander Severus and Trebonianus Gallus, it can be concluded that this city was given the status of colony in period from 232 or 233 and 254 AD. Domavia reached the peak of its development in 3rd century AD, after which it slowly began to decline. The city had all the characteristics of important administrative centre. During archaeological research, in this urban area among all other objects, forum, thermae, curia and court were excavated. Thermae are the biggest object found, with forty five chambers. As inscriptions cite, in area of Domavia lived not only locals but also people from different parts of Roman Empire such as Romans, Greeks, people from Orient, etc. There is a possibility that mines in this area were exploited again during the Ostrogoths reign, which is considered as prosperous and stabile period in Dalmatia. After the Slavs populated this area mines were not in use but mining will reach its new zenith in middle ages after the Sasi (Saxons) moved there.

Literatura

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Mape 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBIH, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.
- Ćurčić, V. 1908, Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini (S 1 tablom), GZM, god. XX, sv. I, Sarajevo 1908, 77-90.
- Dušanić, S. 1977, Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, VI, Berlin 1977, 52-94.
- Dušanić, S. 2003, Roman mining in Illyricum: Historical aspects, Dall' Adriatico al Danubio – L' Illirico nell' eta greca e romana, Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 25-27. settembre 2003, Edizione Elettronica, Pisa 2003, 247-270.
- Imamović, E. 1976, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak Društva

- istoričara Bosne i Hercegovine, XXI/XXVII, Sarajevo 1976, 7-27.
- Mesihović, S.* 2011, *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011.
- Pašalić, E.* 1954, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, GZM. n. s. Arheologija, sv. IX, Sarajevo 1954, 47-75.
- Pašalić, E.* 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
- Pašalić, E.* 1967, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, ANUBIH, Tom V, Knjiga II, Sarajevo 1967, 111-137.
- Pašalić, E.* 1975, *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
- Patsch, C.* 1895, Epigrafski nahogjaji iz godine 1895. (Sa 21. slikom u tekstu), GZM, VII, sv. IV, Sarajevo 1895, 573-586.
- Patsch, C.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, GZM, XXVI, sv. I, Sarajevo 1914, 141-220.
- Pogatschnig, L.* 1890, Stari rudokopi u Bosni, GZM, II, sv. II, Sarajevo 1890, 125-130.
- Radimsky, V.* 1891, Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM, III, sv. I, Sarajevo 1891, 1-19.
- Radimsky, V.* 1892, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891., GZM, IV, sv. I, Sarajevo 1892, 1-24.
- Sergejevski, D.* 1934, Rimski groblja na Drini (neizdati spomenici). (Sa 9. tabli i 14. slika u tekstu), GZM, XLVI, Sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo 1934, 11-42.
- Škegro, A.* 1991, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), Godišnjak XXIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 27, Akademija nauka i umjestnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1991, 53-161.
- Škegro, A.* 1994, Rimski rudnički novac, *Opuscula arheologica*, 18, Zagreb 1994, 173-180.
- Škegro, A.* 1998, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, *Opuscula arheologica*, 22, Zagreb 1998, 89-117.
- Škegro, A.* 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1999.